

એકમ - ૪ : ગુજરાતી નિબંધ

પ્રકરણની રૂપરેખા

- ૪.૧ હેતુઓ
- ૪.૨ પ્રસ્તાવના
- ૪.૩ કૃતિ (ઘર)
- ૪.૪ કૃતિનો સારાંશ
- ૪.૫ કૃતિનો ક્રિયાત્મક સઘન અભ્યાસ
 - ૪.૫.૦ ભૂમિકા
 - ૪.૫.૧ ખંડ : ૧
 - તમારી પ્રગતિ ચકાસો - ૧
 - ૪.૫.૨ ખંડ : ૨
 - તમારી પ્રગતિ ચકાસો - ૨
 - ૪.૫.૩ ખંડ : ૩
 - તમારી પ્રગતિ ચકાસો - ૩
 - તમારી પ્રગતિ ચકાસો - ૪
- ૪.૬ ભાષાકીય સામગ્રીનો અભ્યાસ
- ૪.૭ કૃતિનું પુનરવલોકન
- ૪.૮ લેખનપ્રવૃત્તિ
- ૪.૯ વિશેષ અધ્યયન
 - ૪.૯.૧ કર્તા પરિચય
 - ૪.૯.૨ સ્વરૂપ પરિચય
 - ૪.૯.૩ વિશેષ વાચન
- ૪.૧૦ ટિપ્પણ

૪.૧ હેતુઓ

આ પાઠના અભ્યાસ દ્વારા તમે -

- ભારતના ગ્રામસમાજને સમજી શકશો.
- ગામડામાંથી શહેરમાં વસી ગયેલા લોકોની માનસિકતા જાણી શકશો.
- ગામડાંનું ઘર કાઢી નાખવાનો વિચાર આવ્યાનું કારણ સમજી શકશો.
- સ્વાતંત્ર્ય પછી ગ્રામજીવનમાં આવેલાં પરિવર્તનો વિશે કહી શકશો.
- વૃદ્ધોનો ઘર સાથેનો ભાવાત્મક સંબંધ વિશે જાણી શકશો.
- ભારતના ગામ અને શહેરી જીવન વચ્ચેનું અંતર જાણી શકશો.
- નગરજીવને માનવીની સંવેદના ઉપર કેવો ઘા કર્યો છે તે સમજી શકશો.

૪.૨ પ્રસ્તાવના

ભારતીય સમાજરચનામાં ગામડાંનું આગવું મહત્ત્વ છે. પરંપરિત ગ્રામ સમાજમાં સ્વનિર્ભર ગ્રામ સમાજનો આદર્શ રહેલો છે. સંયુક્ત પરિવાર ભારતીય સમાજની આગવી વિશેષતા છે. પોતાના ઘરમાં ત્રણ પેઢીઓ સાથે રહી ખેતી દ્વારા પોતાનું ગુજરાન ચલાવતી હતી. વીસમી સદીના ચોથા-પાંચમા દાયકામાં ગામડાથી નીકળી શહેરમાં સ્થિર થવાનું શરૂ થયું હતું. શિક્ષણ અને આજીવિકા માટે લોકો ગામ છોડી શહેરમાં જવા લાગ્યા. ગામડાંથી શહેરમાં સ્થિર થયા પછી, ઘરની જરૂરત ન રહેતાં એને કાઢી નાખવાનો વિચાર આવ્યો છે. ઘરની જરૂર નહિ હોવાનો અનુભવ વર્ણવી શહેરમાં વસેલા ભાઈઓ ઘરને વેચવાનું નક્કી કરે છે, તે ક્ષણેથી ઘર સાથેના પ્રસંગો સ્મરણે આવતા જાય છે. એની સાથે વૃદ્ધ માની ઉદાસી પણ આ નિર્ણય પર ફરી વિચાર કરવા પ્રેરે છે. લેખકે બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કર્યું છે કે ઘર કેવળ ચાર દીવાલો અને છત નથી હોતું. રાગાત્મક તંતુઓથી જોડાયેલા સંબંધો મકાનને ઘર બનાવે છે. પરિવારના સદસ્યોની ઊર્મિઓ અને ઉષ્માપૂર્ણ સંબંધોથી આકાર લે છે. એના કારણે જ દરેક સભ્યની ઘર સાથે આત્મીયતા હોય છે. લેખકે બદલાતી પરિસ્થિતિઓમાં શહેરમાં સ્થિર થયા પછી ગામડાના ઘરની ઉપયોગિતા ન હોવાથી વેચવાની માનવસહજ ઇચ્છાને વર્ણવી છે. આ વિચાર એવી પહેલી શિક્ષિત પેઢીના છે જે શહેરમાં સ્થિર થઈ છે અને તેને પોતાના વતન, ઘર પ્રત્યે લાગણી છે.

૪.૩ કૃતિ

ઘર

ગામડામાંથી શહેરમાં સ્થિર થયા પછી, લગભગ બંધ રહેતું અમારું એ ગામડાગામનું જૂનું ઘર કાઢી નાખવાનો વિચાર આવ્યો. જે વાસમાં અમારું ઘર હતું ત્યાંના જૂના પાડોશીઓ પણ હવે શહેરમાં રહેતા થઈ ગયા હતા. મોટા ભાગનાએ તો પોતાનાં ઘર કાઢી પણ નાખ્યાં હતાં. એટલે પરણમરણ જેવા કોઈ સામાજિક પ્રસંગે કે લાંબી રજાઓમાં ગામડાના એ ઘરમાં થોડા દિવસ રહેવા જતા ત્યારે ઘણું અડવું પણ લાગતું. નવા પાડોશીઓ આવી ગયા હોય અને તેમની સાથે નાતો બંધાયો જ ન હોય. અમને પણ તેઓ જાણે આગન્ટુક જ ગણે. એટલે હવે એ ઘર રાખી રાખવાનું કોઈ આકર્ષણ રહ્યું નહોતું.

વળી બંધ રહેવાને કારણે જૂનું ઘર વધારે જીરણ બનતું જતું હતું. ચોમાસું ભારે હોય તો પતરાંના છાપરામાંથી પણ પાણી અંદર ઊતરે. પરિણામે એક કરામાં થોડી તિરાડ જેવું પડી ગયું છે. ખુલ્લી અરક્ષિત ઓસરી અને આંગણામાં કચરાના થર જામ્યા કરે. એટલે ઘરડી બાની સંમતિ લઈ ઘર કાઢી નાખવાનો વિચાર પાકો કર્યો. યોગ્ય ઘરાક મળે તો વેચવા માટે ગામમાં રહેતા અમારા એક વ્યવહારકુશળ મિત્રને ભલામણ કરી શહેર ચાલ્યા આવ્યા. પછી એક દિવસ 'ઓફર' આવી પણ ખરી. ઓફર વાજબી હતી. ઓફર કરનાર માણસ પણ સારો અને ભરોસાપાત્ર હતો, એટલે હવે વિલંબ કે આનાકાનીનો પ્રશ્ન નહોતો.

પણ એ જ ક્ષણેથી મનમાં વ્યથા જાગી, રહી રહીને વ્યગ્ર કરતો વિચાર આવવા લાગ્યો કે શા માટે બાપદાદાનું ઘર કાઢી નાખવું? ત્રણચાર પેઢીથી ચાલ્યા આવતા માટીના ખોરડાને સ્થાને ત્યાં આ ઘર, ઈંટોનું પાકું ઘર મારા બાપાએ બંધાવેલું, કહો કે ઘણીખરી મજૂરી ઘરનાં સૌએ

જાતે કરીને બાંધેલું. તે માટે પોતાના બળદગાડામાં ઈંટો તાણી લાવેલા. ચણતર માટે ગાર કરવા ગામના આંબા તળાવની ચીકણી માટી જાતે ગોડી લાવેલા. લાકડા માટે અમારા ખેતરના જૂના લીમડા પાડેલા. છેક મોભારા સુધી ગારનાં તગારાં મારી બાએ ઉપર ચડાવેલાં. પછી શહેરમાં અમે છોકરાઓએ જ્યારે નવાં ઘર બંધાવવા માંડ્યાં ત્યારે પોતાના દીકરાઓનાં એ મકાનો નોકરિયાત સુપરવાઈઝરોની દેખરેખ નીચે મજૂરો દ્વારા બંધાતાં જોઈ, મનમાં થોડું રાજી થતાં બા-બાપા ઘણી વાર ગામડાગામનું અસલવારીનું એ ઘર કેવું નવેસરથી જાતમહેનતથી પોતે બાંધેલું તેની ભાવુકતાથી વાત કરતાં.

એ ઘરમાં જ અમ સૌ ભાઈ-ભાંડુઓનો જન્મ થયેલો. એટલું જ નહીં, એ જ ઓરડામાં અમારા દાંપત્યજીવનનો આરંભ થયેલો અને એ જ ઓરડામાં મારાં સંતાનોનો જન્મ પણ થયો. અનેક સારામાઠા પ્રસંગો જીવનમાં આવ્યા, આ ઘર તેનું સાક્ષી.

ઘરના આંગણામાં કેટલું રમેલા! એક દિવસ એ આંગણું વટાવી ખભે થેલી ભરાવી ગામની નિશાળે ભણવા બેઠેલા. એક દિવસ એ જ આંગણું વટાવી શહેરમાં જઈ વસ્યા. એ ઘરના આંગણામાં અમારી બહેનોના અને અમ ભાઈઓના લગ્નમંડપો બંધાયેલા. ત્યાં જ્ઞાતિજનો સાથે ઝઘડાઓ અને સ્નેહમિલનો થયેલાં. ત્યાં પાડોશીઓ સાથે ઊંચા અવાજે બોલાચાલી અને શિયાળામાં તાપણાની આસપાસ મધુર વિશ્રંભકથાઓ થયેલી. એ જ આંગણામાં અમારા પરિવારના અબોલ સભ્યો બંધાતા - ભેંસ, પાડરાં, બળદ, રેલ્લા.

એ ઘરની ઓસરીમાં મારાં દાદી અને પછી દાદાનો ચોકો થયેલો, અને થોડાં વર્ષો પર મારા બાપાનો.

અમારા એ ઘરની બંને બાજુએ બીજાં ઘર છે. એક ઘર છે મારા ખરેખરના આજન્મ સાથીનું. તે પણ બંધ છે. મારો મિત્ર રોટલો રળવા દેશનાં અનેક સ્થળોએ ફરી ગૃહભંગ થઈ હવે અમદાવાદમાં રહે છે. તે પછીના મકાનમાં કાશીફોઈ રહેતાં. તેમને ઊઠી ગયે તો વર્ષો થયાં. જ્યાં વર્ષો સુધી રેતની કલાકની શીશી લઈને રોજ સામાયિક કરતાં તે ઓસરીમાં હવે ફાંદવાળા એક બારોટ સૂતા જોવા મળે. સામેના ઘરનો માલિક પ્રૌઢ વયે, પણ કુંવારો જ ઊઠી ગયો. તે પછી જેણે મકાન લીધું તેણે આંગણાના ઝઘડાઓથી પાડોશીહક સ્થાપેલો. એ ઘર પણ એક દિવસ પડી ગયું અને નવી દિશાને બારણે નવું થયું છે.

આમ બધું બદલાઈ ગયું છે. છતાં થવા માંડ્યું કે શા માટે અમારે અમારું એ ઘર વેચી નાખવું. જૂનું તોયે બાપદાદાનું ઘર. એ ઘર છે, માત્ર ચાર દીવાલો ને છાપરાનું મકાન નથી. મકાન પૈસાથી ખરીદી શકાય, બાંધી શકાય, પૈસા લઈ વેચી શકાય, પણ 'ઘર'? ઘર એ તો ભાવના છે. ઘર ના હોય તોયે ઘરની ભાવના પણ ભલી. એ માત્ર પૈસાથી ખરીદી કે બાંધી શકાય નહીં. એટલે થવા માંડ્યું કે ભલે ઘર જૂનું થાય, જીરણ થાય, ભલે પડી જાય, પણ ઘર છો રહેતું.

બીજી બાજુ પાછું મન તર્ક કરે કે આ બધા લાગણીવેડા છે. જો ગામમાં જવાનું જ ના હોય તો ત્યાં ઘર રાખી રાખવાનો શો અર્થ છે? સારા પૈસા ઊપજે છે. એટલા પૈસા ફિક્સડ ડિપોઝિટમાં મૂકોને, તોય...

છેવટે ઘર કાઢી નાખવાનો વિચાર રહ્યો. પણ અમે બધા ભાઈઓએ છેલ્લે છેલ્લે સપરિવાર બાપદાદાના એ ઘરમાં સાથે રહેવાનો વિચાર કર્યો. કાયમ માટે કાઢી નાખવાનું છે, તો એ ઘરમાં બધાં સાથે રહી લઈએ.

વળી પાછું ઘણા વખતનું બંધ ઘર ખૂલ્યું.

જોતજોતામાં તો નાનાંમોટાં પરિવારજનોથી એ સૂનું ઘર ગાજતું-ગુંજતું થઈ ગયું. મારા એક નગરવાસી મિત્રને પણ આ વેળા તો ગામડાગામનું ઘર જોવા સાથે લઈ ગયો. પુરાણા દિવસો પાછા આવ્યા હતા. બાપાના મૃત્યુ પછી મારી બા લગભગ ઉદાસીન રહેતી. ઘરના પ્રસંગોમાં રસ લેતી નહીં. તે પણ અહીં આવીને સૌની વચ્ચે પ્રસન્ન લાગી.

પરંતુ હવે ઘરની પ્રત્યેક દીવાલ મને ઠપકો આપવા લાગી. ઓસરીમાં જ્યાં હું હંમેશાં બેસતો, જ્યાં બેસીને પહેલો એકડો ઘૂંટેલો અને જ્યાં બેસીને પછી દરેક રજામાં ઉચ્ચ અભ્યાસના ગ્રંથો ઉથલાવતો ત્યાં બેઠો. ત્યાં ભીંતે ટેકો દેતાં જ તે મને અંદરથી હચમચાવી રહી. મેં પાછા વળી તેના પર હાથ ફેરવ્યો, તે કહી રહી, ‘આટલે દહાડે આવ્યા અને હવે બસ...’

હું વ્યગ્ર બની ગયો. આંગણામાં ખાટલો ઢાળીને બેઠો. હવે ત્યાં ગમાણ ખાલી હતી, ખીલા હતા પણ ઢોરઢાંખર નહોતાં. પરંતુ એ બધાં જ જાણે એ તરફ નજર જતાં એકસાથે ભાંભરી ઊઠ્યાં. હું એકદમ ઊભો થઈ ગયો. શૂન્ય આંખે ભરાયેલું આંગણું જોતો રહ્યો... ઘરનાં આ નેવાં. કેટલાં બધાં ચોમાસાં એનું સંગીત સાંભળ્યું છે! અહીં તોરણ નીચે મારી બહેનો પરણવા બેઠી હતી. અને અહીં દાદી, દાદા અને બાપુની નનામીઓ બંધાઈ હતી. ગળે ડૂમો ભરાવા જેવું થયું.

ઘરના ઓરડામાં ગયો. બંધ જીરણ ઓરડો વધારે મુખર લાગ્યો. પછીતની એક નાની જાળીમાંથી થોડું અજવાળું આવતું હતું. આ ઓરડો એક વેળા કોઠીઓ કોઠલાઓથી ભરેલો રહેતો. એ બધું ક્યારનુંય કાઢી નાખ્યું છે, પણ ત્યાં હજી ખૂણામાં વલોણાની મોટી ગોળી અને ખીંટીએ મોટો રવૈયો લટકે છે. અહીં હું જન્મેલો, મારાં સંતાનો પણ... હવે?

વચલા ખંડમાં, જ્યાં અમે સૌ જમતાં, ત્યાં થઈ ફરી વાર ઓસરીમાં આવું છું. બા એકલી બેઠી છે. અત્યારે સૌ આઘાંપાછાં છે. જોઉં છું તો ઘરડી બા રડતી હતી. બાને ઓછું ભળાય છે, ઓછું સંભળાય છે. હવે ઝાઝું કાઢે એમ પણ નથી. મેં પાસે જઈ પૂછ્યું, ‘આ શું? તું રડે છે બા?’

અને એનાથી મોટેથી રડાઈ ગયું. ‘આ ઘર...’ એટલું માંડ આંસુ અને હીબકાં સાથે બોલી. બાપુજીના અવસાન વખતે નહોતી રડી એટલું બા રડી રહી હતી. ધીરેધીરે હીબકાં વચ્ચે એણે કહ્યું, ‘આ ઘર, હું જીવું છું ત્યાં સુધી ના કાઢશો. હવે હું ઝાઝા દિવસ નથી. પછી તમતમારે...’ ‘પણ બા, તેં કહ્યું હતું ને?’

‘કહ્યું હશે, પણ હવે પાછા અહીં આવ્યા પછી... ના તમે ના કાઢશો.’ એનું રડવાનું અટકતું નહોતું.

બાને રડતી જોઈ મને દુઃખ તો થયું પણ વિશેષ આનંદ થયો. થયું કે એનું હૃદય હજી જીવતુંજાગતું છે. એને હજી જગતમાં જીવનમાં રસ છે. અમે તો માનતા હતા કે બા માત્ર દહાડા કાઢે છે. પણ ઘર માટેનો આ રાગ...

મારા મનમાં પણ ઊંડે ઊંડે અપરાધભાવ તો હતો ઘર કાઢવાની વાતથી. પણ હવે તો રીતસરનો સણકો ઊપડ્યો. ઘર સૌની સંમતિથી વેચવાનું વિચારેલું. બાનાખત પણ થઈ ગયું હતું. જોકે તે દિવસથી દરેક જણ ઘરની વાત આવતાં મૂગું બની જતું.

એટલામાં નાનો ભાઈ મકાન ખરીદનારની સાથે આવ્યો. ઘરનાં બીજાં સૌ પણ ભેગાં થઈ

બાની આસપાસ બેસી ગયાં હતાં. બાને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યાં, ‘આપણે નવું સગવડોવાળું મકાન આ ગામમાં જ બંધાવીશું, આ જ ઘરના પૈસામાંથી, તમે કહેશો તેવું...’ બા કહે, ‘આ ઘરને મોભે મેં ઈંટો ચઢાવી છે. તમારા બાપે કેટલી હોંશથી બાંધ્યું છે. એટલે તમતમારે મારા ગયા પછી ભગવાન કરેને મહેલ ચણાવજો... પણ આ ઘર તો...’ નાનો ભાઈ સ્થિતિ પામી ગયો. એણે મકાન ખરીદનારને કહ્યું, ‘ભાઈ હમણાં ખમી જાઓ. આ ઘર આપીશું ત્યારે તમને જ આપીશું.’

મેં જોયું કે અમ સૌની છાતી પરથી પથ્થર ઊતરી ગયો હતો. વરસાદ પછી ખૂલેલા આકાશ જેવું બાનું મોઢું જોઈને જાણે જીરણ ઘર હસી રહ્યું હતું. અદૃષ્ટ ગૃહદેવતાની પ્રસન્નતાનો સૌને સ્પર્શ થયો હતો.

૪.૪ કૃતિનો સારાંશ

આ નિબંધમાં ગામડામાંથી શહેરમાં વસી ગયેલા લેખકની વતન પ્રત્યેની લાગણી અને અત્યારે એ ઘરની જરૂર નહિ હોવાથી વેચવાનો વિચાર એ બાબતે મનોદ્વંદ્વ વ્યક્ત કરવામાં આવ્યું છે. વૃદ્ધ માની રજા લઈ ઘર કાઢી નાખવાનો વિચાર પાકો કર્યા પછી સ્મૃતિરૂપે ઘર પ્રત્યે જન્મેલાં સંવેદનો વ્યક્ત કરવામાં આવ્યાં છે.

આ નિબંધ લાગણી અને વાસ્તવ વચ્ચેના દ્વંદ્વને સ્પષ્ટ કરે છે. સમાધાન રૂપે છેલ્લી વાર આખો પરિવાર ગામડાંના ઘરમાં રહેવા જાય છે ત્યાં રહીને ઘર પ્રત્યેનો ભાવ પ્રબળ થાય છે. ઘરડી માના રડવાથી ઘર વેચવાનો વિચાર પડતો મૂકવામાં આવે છે અને સર્વે પ્રસન્નતા અનુભવે છે. આ નિબંધ ગામથી શહેરમાં સ્થિર થયેલી પહેલી પેઢીની ઘર પ્રત્યેની લાગણી અને ભારતીય સમાજ અને સંસ્કૃતિની વિશિષ્ટતાને પણ વર્ણવે છે.

૪.૫ કૃતિનો ક્રિયાત્મક સઘન અભ્યાસ

૪.૫.૦ ભૂમિકા

‘ઘર’ પાઠનું હવે આપણે વિગતવાર અધ્યયન કરીએ. સરળતા માટે આપણે આ પાઠને ત્રણ ભાગમાં વહેંચીને તપાસીએ.

પહેલો, શરૂઆતથી ‘આ ઘર તેનું સાક્ષી’ સુધીનો ભાગ, જેમાં ગામડાના ઘરની જરૂર ન હોવાથી એને વેચવાનું નક્કી કર્યા પછી લેખકની મનોવ્યથા વ્યક્ત થઈ છે; બીજું, ત્યાંથી ‘આવીને સૌની વચ્ચે પ્રસન્ન લાગી’ ત્યાં સુધીનો ભાગ. જેમાં લાગણીવેડાને વશ કરી વેચતા પહેલાં એક વાર ગામડાના ઘરમાં સૌ સાથે રહેવા જાય છે તેની સૂચના છે. ત્રીજો, એ પછીનો

ભાગ, જેમાં ઘરમાં રહેતાં ઘર પ્રત્યેનો ભાવ પ્રબળ બનતાં, વૃદ્ધ બાને રડતાં જોઈ વેચવાનો વિચાર પડતો મૂકવામાં આવે છે.

૪.૫.૧ ખંડ : ૧

પ્રારંભમાં લેખક ગામડાના ઘરને વેચવાનો વિચાર આવ્યાનું કારણ વર્ણવે છે. શહેરમાં કાયમી નિવાસ થયા પછી ગામડાનું ઘર બંધ રહેતું હતું. આજુબાજુના પાડોશીઓ પણ શહેરમાં રહેવા લાગ્યા અને એમણે પણ જૂનું ઘર વેચી દીધું હતું. લેખક રજામાં કે કોઈ સામાજિક પ્રસંગમાં ગામડાંના ઘરે ગયા ત્યારે એમને સહજ નથી લાગતું આજુબાજુમાં રહેતા અપરિચિત લોકો સાથે પણ સંબંધ બંધાયો નથી એટલે ઘર માટે આકર્ષણ ઓછું થતું જાય છે એમ લેખક જણાવે છે.

ગામડાનું જૂનું ઘર મોટા ભાગે બંધ રહેતાં તે જૂનું થતું જાય છે. ચોમાસાના ભારે વરસાદમાં પાણી ઊતરે છે અને દીવાલોમાં તિરાડ પડી ગઈ છે તેમ લેખક જણાવે છે. ઓસરી અને આંગણામાં કચરાના થર ભેગા થઈ ગયા છે. આ સ્થિતિના કારણે વૃદ્ધ બાની સંમતિ લેવામાં આવે છે અને એક વ્યવહારકુશળ મિત્રને કામ સોંપી પરિવારના સભ્યો શહેર પાછા આવી જાય છે.

નિબંધકાર જણાવે છે કે એક દિવસ ઘર ખરીદનારની ઓફર આવે છે અને એ વાજબી ભાવ આપી રહ્યો હતો એટલે વિલંબ કરવાનું કારણ પણ ન હતું. જૂના ઘરની ઉપયોગિતા નહીં હોવાના કારણે વેચવાનો વિચાર સ્વાભાવિક હતો તે અહીં ફલિત થાય છે. પણ, જ્યારે નિર્ણયની ક્ષણ આવે છે ત્યારે ઘર સાથેનો સંવેદન – લગાવ પ્રબળ બની જાય છે, એમ લેખક જણાવે છે.

નિબંધકારના મનમાં એ જ ક્ષણથી વ્યથા જાગે છે અને પ્રશ્ન થાય છે કે શું બાપદાદાના ઘરને કાઢી નાખવું યોગ્ય છે? જૂના માટીના આ ઘરમાં ત્રણ-ચાર પેઢીઓ રહી હતી પછી લેખકના પિતાએ પોતે ઈંટોનું પાકું ઘર બંધાવેલું અને એમાં ઘરના દરેક સભ્યે મજૂરી કરેલી. નિબંધકાર કહે છે કે બાપા બળદગાડામાં ઈંટો લાવ્યા હતા. આંબા તળાવની ચીકણી માટી પણ જાતે લાવવામાં આવી હતી. લેખક યાદ કરે છે કે ધાબા સુધી માટીનાં તગારાં બાએ ઊંચકેલાં અને પછી ત્યાર બાદ શહેરનાં મકાન સુપરવાઈઝરોની મદદથી બંધાતા જોઈ બા-

બાપુજી ભાવુક થઈ પોતે ગામડાનું ઘર કેવી રીતે બનાવેલું તે સ્મરણ કરતા હતા.

ગુજરાતી સાહિત્યનો પરિચય

નિબંધકાર નોંધે છે કે એ જ ઘરમાં બધાં ભાઈ-ભાંડુઓનો જન્મ થયેલો અને એ જ ઓરડામાં પોતાના દાંપત્ય જીવનની શરૂઆત થઈ હતી અને સંતાનોનો જન્મ પણ થયો હતો. એ જણાવે છે દરેક સારા-માઠા પ્રસંગોનું આ ઘર સાક્ષી રહ્યું છે. ઘર દીવાલો અને છતનું નથી હોતું એ એક ભાવ હોય છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો - ૧

૧. ગામડાનું જૂનું ઘર કાઢી નાખવાનો વિચાર કેમ આવ્યો? કારણ આપો.
૨. નવા પાડોશીઓ એમને આગન્ટુક કેમ માનતા હતા?
૩. બા અને બાપાએ ઘર બંધાવામાં કેવી મજૂરી કરેલી?
૪. ગામડાનું ઘર કઈ બાબતોનું સાક્ષી હતું?

૪.૫.૨ ખંડ : ૨

ઘર સાથેની સ્મૃતિઓ ઊપસી આવતાં લેખક પોતાના બાળપણમાં સરી પડે છે. આંગણા સાથેની રાગાત્મકતાનું રસાળ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. નિશાળ જવાનું, આંગણાં વટાવી પરગામમાં ભણવાનું અને પછી શહેરમાં સ્થિર થવાનું યાદ આવે છે. ભાઈઓ અને બહેનોના લગ્નમંડપ આ આંગણામાં જ બંધાયેલા. જ્ઞાતિજનો સાથેના ઝઘડાઓ અને સ્નેહમિલન અહીં થયાં હતાં તે સ્મરણ કરે છે. નિબંધકારને યાદ આવે છે કે આ આંગણામાં પરિવારના અબોલ સભ્યો (પશુઓ) પણ બંધાતાં હતાં. લેખકને ઘર સાથેના નાજુક તંતુઓનાં બંધન જકડવા લાગે છે. આ ઘરની ઓસરીમાં દાદા-દાદી અને પછી પિતાની અરથી પણ બંધાઈ હતી એનું સ્મરણ થાય છે. અહીં સ્મૃતિઓમાં સરી પડેલા વ્યક્તિની મનોદશાનું રસાળ આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. નિબંધકાર લાગણીસભર સ્મૃતિઓ પછી વાસ્તવમાં પાછો ફરે છે. પણ ઘર વેચવાનું યોગ્ય નથી આ ભાવ પ્રબળ બને છે. લેખક અનુભવે છે ઘર ચાર દીવાલો અને છત માત્ર નથી હોતું, ઘર સાથે લાગણીના તંતુઓ જોડાયેલા હોય છે. જીર્ણ હોય કે તૂટેલું એની સાથે આત્મીય નાતો બંધાયેલો હોય છે. અહીં ભારતીય ગ્રામ સમાજમાં ઘર-પરિવારના વ્યાપને સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે એને પૈસાથી માપી શકાય નહિ, એવું સૂચવવામાં આવ્યું છે.

લાગણી અને તર્ક વચ્ચે અવરજવર કરતા નિબંધકારનું મનોદ્વંદ્વ અહીં સ્પષ્ટ થાય છે. આ પેઢીને ગામ સાથે પણ લાગણી છે છતાં શહેરમાં સ્થિર થયા પછી નવી આબોહવાનું આકર્ષણ પણ છે. સમાજમાં ધનનું મહત્ત્વ વધ્યું છે અને ઉપયોગિતાનો માપદંડ પણ મહત્ત્વનો બન્યો છે. એટલે બદલાયેલા સમયના કારણે પોતાની લાગણીઓ પર અંકુશ મૂકવામાં આવે છે. જૂનાં ઘરની સારી રકમ મળતી હોવાને કારણે ફરી વેચવાનો વિચાર પાકો થાય છે. લેખક નોંધે છે કે જ્યારે ઘર કાઢી નાખવું છે તો એક વાર બધા ભાઈઓ પરિવાર સહિત આ ઘરમાં સાથે રહેવાનું નક્કી કરે છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો – ૨

૧. ઘર કઈ બાબતોનું સાક્ષી છે ?
૨. પરિવારના અબોલ સભ્યો કોણ છે ?
૩. કાશીફોઈના મકાનમાં કોણ જોવા મળે છે ?
૪. નિબંધકારનું મન શો તર્ક કરે છે ?
૫. બધા ભાઈઓ સપરિવાર ગામડાનાં ઘરમાં કેમ રહેવા જાય છે ?

૪.૫.૩ ખંડ : ૩

ગામડાના ઘરને વેચી દેવાનો વિચાર પાકો થયા પછી બધા ભાઈઓ પરિવાર સાથે ગામડાના ઘરમાં રહેવા આવે છે. 'વળી પાછું ઘણા વખતનું બંધ ઘર ખૂલ્યું' વાક્ય સૂચક છે. ખૂલવાની સાથે ઘર પ્રત્યેની સ્મૃતિ અને લાગણી લેખકને ઘેરી વળે છે. તે અનુભવે છે ગામડાના ઘરમાં આવ્યા પછી બા પ્રસન્ન છે અને અહીં સહજતા અનુભવે છે. એ જોઈને એને લાગે છે કે બાનો ઘર સાથેનો સંબંધ અકબંધ છે. નિબંધકારે અહીં જૂની પેઢીની લાક્ષણિકતાઓ પણ સ્પષ્ટ કરી છે.

આ ખંડમાં ય લેખકનું ઘર સાથેનો કેવો જીવંત સંબંધ છે તે પણ સ્પષ્ટ થાય છે. ઘરની દીવાલો, ઓસરી, ભીંત, ઓરડો, ગમાણ બધાં સાથે લેખકનો મૂક સંવાદ રસાળ રીતે વ્યક્ત થયો છે. આ વર્ણનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભારતીય સમાજમાં ઘર પ્રત્યેની લાગણી અને સંબંધ કેટલા ઊંડા અને સઘન હોય છે. નિબંધકારને દીવાલ ઠપકો આપે અને ભીંતે હાથ ફેરવતાંની

સાથે ઉપાલંભ કરે એનાથી તેમની સાથેનો જીવંત સંબંધ સ્પષ્ટ થાય છે.

ગ્રામ સમાજમાં પશુઓ પણ પરિવારના સભ્યો જેવા હોય છે તે લેખકે સ્પષ્ટ કર્યું છે. ખાલી ગમાણને જોતા તેમનું ભાંભરી ઊઠવાની કલ્પના જીવંત સંબંધ સૂચવે છે. નિબંધમાં આંગણું, ઓસરી અને પછીત સાથેના સંબંધની લાગણી પ્રબળ છે. લેખકની પેઢીના લોકોની સંવેદનાનો તંતુ વતન અને ઘર સાથે હોય છે તે હવે ઓછો જોવા મળે છે. એકવીસમી સદી વિસ્થાપનની છે. હવે સ્થાયી નિવાસ દિવસે દિવસે કઠિન થતો જાય છે. એવી સ્થિતિમાં ઘર પ્રત્યેની આવી લાગણીનું મહત્ત્વ છે.

આ ખંડમાં એક વળાંક આવે છે જ્યારે નિબંધકાર કલ્પનાલોકમાં ફરતાં-ફરતાં ઓસરીમાં આવે છે અને પોતાની માને રડતી જુએ છે. આ ઘટના નિબંધનું બીજું પ્રેરકબળ છે. બા રડતાં-રડતાં કહે છે : ‘આ ઘર, હું જીવું છું ત્યાં સુધી વેચવાનું નથી. હું ઝાઝા દિવસ નથી.’ નિબંધકારે માની ઘર સાથેની લાગણીને બહુ સારી રીતે ઉપસાવી છે. આવા રાગાત્મક સંબંધનું જીવનમાં કેવું સ્થાન હોય છે, તે અહીં સ્પષ્ટ થાય છે.

લેખક નવી પરિસ્થિતિ વર્ણવે છે, ઘરનું બાનાખત થઈ ગયું છે. ખરીદનાર પણ આવ્યો છે. પણ છેવટે બાની ઇચ્છાને સ્વીકારવામાં આવે છે. આ નિર્ણય પછી માની ખુશી સાથે મન પરથી ભાર ઊતરી ગયો હોય તેમ બધાં અનુભવે છે. આ નિબંધ બદલાતા સમયમાં ગામ અને શહેરની વચ્ચે વહેચાયેલી પેઢી અને જૂની પેઢી (બા)ની ગામડાના ઘર સાથેની પ્રીતિનું રસાળ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એની સાથે આ નિબંધ ગામસમાજ સાથે જોડાયેલી પેઢીના નવા સમયમાં ઉપસેલા દ્વંદ્વને પણ સ્પષ્ટ કરે છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો – ૩

૧. લેખક પરિવારના સભ્યો સાથે કોને ગામડાના ઘરમાં રહેવા લઈ જાય છે ?
૨. ખાલી ગમાણ જોતાં લેખકને કેવી અનુભૂતિ થઈ ?
૩. ઓસરીમાં રડતી બાએ શું કહ્યું ?
૪. ઘરને ખરીદનારને શું કહેવામાં આવ્યું ?

તમારી પ્રગતિ ચકાસો - ૪

નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્ય અથવા એક શબ્દમાં ઉત્તર લખો.

૧. 'ઘર' નિબંધમાં કયા પ્રકારના ભાવની અભિવ્યક્તિ છે ?
૨. લેખકના મનમાં 'સણકો ઊપડ્યો'નું કારણ આપો.
૩. ઘર વેચી દેવાના વિચાર પછી ભાઈઓએ શું વિચાર્યું ?
૪. ઈંટોનું પાકું ઘર કોણે બંધાવેલું ?
૫. સહુની છાતી પરથી પથ્થર ઊતરી ગયાનું કારણ દર્શાવો.
૬. ઘર શાનું સાક્ષી છે ?
૭. ઘર વેચવાનો વિચાર કોના કારણે બંધ રહ્યો ?
- નીચેના ગ્રામતળની ભાષાના શબ્દોના અર્થોની ગુજરાતી ભાષામાં પર્યાય લખો. અથવા અર્થ લખો.

૧. કરો -
૨. મોભારો -
૩. ભીંત -
૪. ગમાણ -
૫. નેવાં -

- નીચેનાં વિધાનો માટે વિધાનની નીચે આપેલાં કારણો પૈકી સાચું કારણ હોય તે ✓કરો.

૧. લેખકને ગામડાનું જૂનું ઘર કાઢી નાખવાનો વિચાર આવ્યો, કારણ કે

- ૧. લેખકને ઘર ગમતું ન હતું
- ૨. ગામડાનાં એ ઘરની હવે જરૂરિયાત જણાતી ન હતી.
- ૩. શહેરમાં સ્થાયી થયા પછી ઘર લગભગ બંધ જ રહેતું હતું.

૨. જૂનું તોયે બાપદાદાનું ઘર એ ઘર છે, કારણ કે

- ૧. માત્ર ચાર દીવાલો ને છાપરાનું મકાન નથી.

૨. ઘર એ તો ભાવના છે.

૩. વધારે મોટી રકમ મેળવવાની ઇચ્છા છે.

૩. ઓસરીમાં એકલી બેઠેલી બા રડતી હતી, કારણ કે

૧. બાને એમના પતિનું સ્મરણ તાજું થઈ ગયું હતું.

૨. સંતાનો ઘર વેચવાની તૈયારી કરતાં હતાં.

૩. ગામનાં ઘરમાં પાછા આવ્યા પછી બાનાં હૃદયમાં પૂર્વસ્મૃતિઓ તાજી થઈ ગઈ હતી.

૪. લેખકના મનમાં પણ ઊંડે ઊંડે અપરાધભાવ હતો, કારણ કે

૧. ઘર વેચવાની વાતથી દુઃખી હતા.

૨. બા અને ભાઈઓ વચ્ચે મનમેળ ન હતો.

૩. ગામલોકી ઘર વેચવાનું સમજાવતા હતા.

૪.૬ ભાષાકીય સામગ્રીનો અભ્યાસ

નીચેનાં વિધાનો વાંચો.

‘એ ઘરમાં જ અમ સૌ ભાઈભાંડુઓનો જન્મ થયેલો. એટલું જ નહીં, એ જ ઓરડામાં અમારા દામ્પત્યજીવનનો આરંભ થયેલો અને એ જ ઓરડામાં મારાં સંતાનોનો જન્મ પણ થયો. અનેક સારામાઠા પ્રસંગો જીવનમાં આવ્યા. આ ઘર તેનું સાક્ષી.’

ઉપરનાં વિધાનોમાં લેખકે પોતાના જન્મથી માંડીને પોતાનાં સંતાનોના જન્મ સુધીના સમયને આવરી લીધો છે. આ ઘર સુખ-દુઃખનું સાક્ષી છે. હવે આ ઘર કોઈ જડ વસ્તુ નથી રહ્યું પરંતુ એક સજીવ અંશ છે.

સરળ ભાષામાં લેખકની ઘર પ્રત્યેની આત્મીયતા વ્યક્ત થઈ છે.

–‘મેં જોયું કે અમ સૌની છાતી પરથી પથ્થર ઊતરી ગયો હતો. વરસાદ પછી

ખૂલેલા આકાશ જેવું બાનું મોઢું જોઈને જાણે જીરણ ઘર હસી રહ્યું હતું.’

ઉપરનાં વાક્યોમાં ‘ઘર’ ન વેચવાનો નિર્ણય સહુને ખુશી આપે છે. સૌથી વધારે ખુશ તો બા છે. ‘વરસાદ પછી ખૂલેલા આકાશ જેવું બાનું મોઢું’ –માં ઉપમા દ્વારા બાના ચહેરા ઉપરના

આનંદનો ઉઘાડ દર્શાવ્યો છે. 'બાનું મોઢું જોઈને જાણે જીરણ ઘર હસી રહ્યું હતું'માં ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર દ્વારા સજીવતા પ્રત્યક્ષ થાય છે.

– નીચેના રૂઢિપ્રયોગોનો અર્થ સમજાવો

૧. સણકો ઊપડવો
૨. છાતી પરથી પથ્થર ઊતરી જવો.
૩. એકડો ઘૂંટવો.

૪.૭ કૃતિનું પુનરવલોકન

'ઘર' કૃતિના સઘન અભ્યાસ કર્યા પછી તમે કૃતિને સમજી-પામી શકશો અને નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તરો સ્પષ્ટ રીતે આપી શકશો.

૧. 'ઘર' કૃતિને સ્મરણકથા શા માટે કહી શકાય ?
૨. ઘર વેચવાના વિચાર-નિર્ધાર પછી લેખકના મનમાં વ્યથા જાગવાનું કારણ આપો.
૩. 'ઘર એ તો ભાવના છે, ઘર ના હોય તોયે ઘરની ભાવના પણ ભલી' આ વિધાનનો ભાવાર્થ સમજાવો.
૪. 'ઘર' સાથે જોડાયેલાં સ્મરણોની યાદી બનાવો.
૫. 'ઘર' સાથેની આત્મીયતા – નિસ્ખત ધરાવતી અન્ય કૃતિઓ સાથે તુલના કરો.

૪.૮ લેખનપ્રવૃત્તિ

'ઘર' એક ભાવના છે' આ વિષય પર ચિંતનાત્મક નોંધ તૈયાર કરો.

૪.૯ વિશેષ અધ્યયન

૪.૯.૧ કર્તા પરિચય

આ કૃતિના લેખક શ્રી ભોળાભાઈ પટેલ (૧૯૩૪-૨૦૧૨) પ્રવાસ નિબંધકાર તરીકે જાણીતા છે. પ્રવાસવૃત્તિ સાથે અભ્યાસ અને સૌંદર્ય દૃષ્ટિથી પ્રવાસવાર્ણનને રસાળ અને આસ્વાદ્ય બનાવે છે. નિબંધકાર પહેલાં તેઓ વિવેચક તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામ્યા હતા. અધુના (૧૯૭૩), પૂર્વાપર (૧૯૭૬) અને કાલપુરષ (૧૯૭૯) એમના વિવેચન ગ્રંથો પછી વિદિશા (૧૯૮૦) પ્રવાસનિબંધ પ્રકાશિત થયો હતો. જેનાથી ગુજરાતી લલિત નિબંધ ક્ષેત્રે એમને પ્રતિષ્ઠા મળી.

એ પછી પૂર્વોત્તર (૧૯૮૧), કાંચનજંઘા (૧૯૮૫), રાધા તારા ડુંગરિયા પર (૧૯૮૭), દેવાત્મા હિમાલય (૧૯૯૦), દેવોની ધરતી (૧૯૯૯), શાલભંજિકા (૧૯૯૨), બોલે ઝીણા મોર (૧૯૯૨) પ્રવાસવર્ણન અને લલિત નિબંધ પ્રકાશિત થતા રહ્યા છે. આ નિબંધો એમને કાકા કાલેલકરની હરોળમાં મૂકી આપે છે.

ભોળાભાઈ પટેલ હિંદીના પ્રોફેસર અને તુલનાત્મક સાહિત્યના વિદ્વાન તરીકે ભારતભરમાં પ્રસિદ્ધ થયા હતા. પાંચ-છ ભાષાઓના જાણકાર, ઉત્કૃષ્ટ અનુવાદક અને સંપાદક પણ રહ્યા છે. તેઓ સંસ્કૃત અને બંગાળી ભાષાઓમાં અસ્ખલિત રીતે વ્યાખ્યાન આપી શકે એવા સક્ષમ હતા. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સામાયિક 'પરબ'ના તંત્રી તરીકે એમણે વર્ષો સુધી સાહિત્યિક મૂલ્યોનું જતન કર્યું હતું.

૪.૯.૨ સ્વરૂપ-પરિચય

આ એક લલિત નિબંધ છે, અંગ્રેજીમાં જેને Personal essay કહેવામાં આવે છે તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે, આ પ્રકારના નિબંધમાં લેખક ભાવક સામે પોતાને પૂરી રીતે વ્યક્ત કરી દે છે. નિબંધમાં પ્રસંગો, ઘટનાઓનાં વર્ણનોમાં નિબંધકારનું વ્યક્તિત્વ પ્રગટ થાય છે. વિષય કરતાં વિષય અર્થાત લેખકનું મહત્ત્વ વધારે હોય છે. આદિ નિબંધકાર મોત્તોઈને આમાં વ્યક્તિત્વ સંસ્પર્શ આવશ્યક માન્યો છે. ભાવકના માનસ પર નિબંધકાર છવાઈ જાય છે. લલિત નિબંધકાર કોઈ બોધાત્મક ટિપ્પણી નથી કરતો, બલકે એણે જે અનુભવ્યું છે, વિચાર્યું છે તેને રસાળ રીતે વ્યક્ત કરે છે. એટલે લાલિત્ય, સ્મરણ અને સૌંદર્ય દષ્ટિ આવા નિબંધોમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં લલિત નિબંધ કે વ્યક્તિ નિબંધની સમૃદ્ધ પરંપરા છે. કાકા કાલેલકર, ઉમાશંકર જોશી અને સુન્દરમ્ પછી લલિત નિબંધકારોમાં સુરેશ જોષીનું વિશેષ પ્રદાન છે. એ પછીની પેઢીમાં દિગ્વીજય મહેતા, ભોળાભાઈ પટેલ અને ચંદ્રકાન્ત શેઠ વખણાયા. ભોળાભાઈ પટેલ આ ક્ષેત્રમાં નિરંતર સક્રિય રહ્યા અને સીમાચિહ્ન ચિહ્નરૂપ નિબંધો આપ્યા. આ સ્વરૂપને સમૃદ્ધ કરવામાં ગુણવંત શાહ, હરીન્દ્ર દવે અને વિષ્ણુ પંડ્યાનું યોગદાન પણ નોંધપાત્ર છે.

ગુજરાત સાહિત્યમાં નિબંધ સ્વરૂપનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ થયો તે જાણો. નિબંધમાં નિબંધ-અંગત નિબંધ અને સર્જનાત્મક નિબંધ વિશેનો ભેદ સમજો. ઘર વિશે અન્ય સ્વરૂપોમાં જેવા કે -

- 'જૂનું ઘર ખાલી કરતાં' - કવિશ્રી બાલમુકુન્દ દવે

- 'એક એવું ઘર' - કવિશ્રી માધવ રામાનુજ

- 'ઘર : ત્રિકોણ દષ્ટિકોણ' - તેજસ જોશીનો સાહિત્યલેખ વગેરેનો અભ્યાસ કરો.

- 'બા વગરનું ઘર' - ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ

૪: ૧૦ * ટિપ્પણ

કરો - ઘરની બે બાજુની દીવાલો

ગોડી લાવેલા - ખોદીને લાવેલા

મોભારો - બે ઢાળવાળી છત - વચ્ચે ઉપરનો ભાગ

પાડરાં - ભેંસની નાની પાડી/પાડાં

રેલ્લાં - વાછરડાં

ચોકો - મરણ શય્યા - સાથરો

એકડો ઘૂંટવો - પ્રારંભ કરવો

ગમાણ - ઢોરને ખાવા માટેની લંબચોરસ જગા

નેવાં - બે ઢાળવાળી છતનો આગળનો ભાગ

સણકો - દર્દ ઊપડવું

જીરણ - જીર્ણ / ઘસાર્ઈ ગયેલું

ભીંત - ઘરની કોઈ એક દીવાલ

અડવું લાગવું - કાંઈક ખૂટતું લાગવું

આગંતુક - આવી ચડેલો માણસ

વ્યથા - શારીરિક તેમજ માનસિક દુઃખ

વ્યગ્ર - અસ્થિર મનનું, વ્યાકુળ, દુઃખી

ગુજરાતી સાહિત્યનો પરિચય

મુખર - વાચાળ, બોલકું

પરણમરણ - લગ્ન અને મૃત્યુ જેવા પ્રસંગ

વિશ્રંભકથાઓ - રહસ્યકથાઓ

રેતની કલાકની શીશી - ઘરેલુ સમયમાપક સાધન

ડૂમો - હૈયું ભરાઈ આવવું, દુઃખથી ગળામાંથી અવાજ ન નીકળવો

પછીત - ઘરની પાછળની દીવાલ

